

Budapesti Corvinus Egyetem
Társadalomtudományi Kar
Szociológia és Társadalomtudományi Intézet

A pszichés fejlődési zavarral rendelkező személyek az oktatásban

Készítette: Makk Dóra
Szociológia szak
Szociálpolitika és esélyegyenlőség szakirány
Szakszeminárium-vezető: Dr. Elekes Zsuzsanna

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés, témaválasztásom indoklása	2
2. A dolgozat felépítése vizsgálatom célja	4
3. Szakirodalom áttekintésének jelentősége	5
3.1. A fogyatékoság fogalma	5
3.2. A sajátos nevelési igény fogalma	6
3.3. A pszichés fejlődési zavar fogalma.....	7
3.4. Az egyenlő bánásmód, esélyegyenlőség, diszkrimináció	7
3.5. Az integráció fogalma	9
4. Jogi szabályozás és fejlesztési programok	9
4.1. Jogi szabályozás az Európai Unióban	10
4.2. Fejlesztési programok Magyarországon	11
4.3. Jogi szabályozások Magyarországon.....	13
5. Mérések Magyarországon	15
6. Hipotézis	20
7. Saját kutatásom módszertana	20
8. Kutatási eredmények	21
9. Összegzés, konklúzió	28
Felhasznált irodalom	30
Vonatkozó jogszabályok	32
Ábrák jegyzéke	33
Melléletek.....	34

1. Bevezetés, témaválasztásom indoklása

Szakedolgozatom témájának a fogyatékkal élő, sajátos nevelési igényű (SNI) személyek, azon belül a pszichés fejlődési zavarral (diszlexia, diszgráfia, diszkalkulia) küzdő egyének oktatási lehetőségeit választottam. Fontosnak tartom, hogy minden gyermek a lehető legtöbb esélyt kapja meg tanulmányai sikeres elvégzéséhez, hiszen ez alapozza meg később részvételi lehetőségüket a munka világában. Kiemelten az érettségi bizonyítványt megszerző tanulók lehetőségeivel, a felsőoktatásban való részvételükkel, integrálódási folyamatukkal szeretnék a továbbiakban foglalkozni.

A fogyatékosági kategória kiválasztásának oka, hogy véleményem szerint ez a fogyatékosági szint még nem jelent teljes mértékű esélytelenséget. A pszichés fejlődési zavaron (később a dolgozatban előfordul így: fejlődési zavar, zavar) belül kifejezetten a három „disz”-es zavarra szeretnék koncentrálni: diszgráfia, diszlexia, diszkalkulia. Ennek oka, hogy a fejlődési zavarok közül e három fordul elő a leggyakrabban, ezek kapják talán a legnagyobb figyelmet, illetve, hogy további fajtáit súlyosabbnak gondolom, melyekkel sajnos az adott személynek nincs sok lehetősége a felsőoktatásban való részvételre. Ide sorolandó például a mutizmus is, melynek esetében hallás és beszédkárosodás nélkül, az érintett személy nem beszél senkivel, vagy csak minimális számú emberrel. (Közüktatási törvény 121. §, 1993)

A pszichés fejlődési zavarral küzdő gyermekek nem tudnak a mások által megszokott módon tanulni, adott feladatukra pedig csak rövid ideig képesek figyelni. E zavar egyik gyakori jele, velejárója a figyelem és koncentráció hosszú távú hiánya. Azonban ezt gyakran félre értelmezik. Az a gyermek, aki nem tud kellőképp figyelni, viselkedésével zavarhatja a pedagógust, és társait is. Ennek következtében pedig előfordulhat, hogy elkülönül a többi gyermektől, és megbélyegződik, kirekesztődik. Az ilyen gyermekekről azt gondolhatják, hogy csak lusta, figyelmetlen, pedig, ha akarna, változtathatna viselkedésén, tanulmányi előmenetelén. Amennyiben a koncentráció hiánya miatt a diák mással foglalja el magát az adott óra keretein belül a fegyelmezetlen jelző is könnyen ráragadhat. A család vagy az iskola ebből kiindulva megpróbálkozhat különböző fegyelmezési módszerekkel. Másik oldalról, az olyan gyermek, aki valamiben elmarad társaitól, könnyen rosszindulatú megjegyzések, csúfolások, és megaláztatások áldozatává válhat, nem csak a társai, hanem a tanárai körében is. A késői felismerés hiánya egyébként is folyamatos küszködést jelenthet a pszichés fejlődési zavarral

rendelkező diáknak, de az előbb említett, ép emberek általi nem megfelelő hozzáállás még nagyobb problémát okozhat.

Mivel ezek a diákok zavaruk miatt a tanulás bizonyos részein hátránnyal indulnak, természetesen felmerülhet mind bennünk, mind családjukban az a kérdés, hogy sikeresen fogják-e venni az iskolai akadályokat, van-e lehetőségük tovább tanulni, és milyen állás betöltésére nyerhetnek felvételt.

Keller Judit és Mártonfi György tanulmányában kifejtette, hogy az esélyegyenlőségi elv figyelembe vételével szükséges lenne biztosítani az oktatáshoz történő egyenlő hozzáférést. A hozzáférés egyenlőségének megvalósulását követően pedig az egyenlő bánásmód elve szerint biztosítani kell minden tanuló számára az azonos tanulási feltételeket és bánásmódot. Természetesen ezt a két elvet le kell bontani egyénre szabottan, hiszen a különböző képességekkel (a fogyatékoság milyensége és mértéke szerint) rendelkező tanulóknak különböző oktatási környezetre és szolgáltatásra van szükségük. Csak így tudják elérni azt, hogy képességeiket kibontakoztathassák és el tudják érni azokat az eredményeket, melyek tovább viszik őket az alapfokú oktatásból indulva a középfokú iskolán át egészen a felsőoktatásig. (Keller J., Mártonfi Gy., 2006)

Témaválasztásom fő oka, hogy magam is kis gyermekkoromtól diszkalkuliával küzdök. Nem alakult ki domináns oldalam, beszédészlelési és megértési elmaradásom, figyelemzavarom van. Tanulmányaim során előfordul az is, hogy a saját káromon tapasztalom meg, milyen az, ha a tanár nem érti meg a problémát, és ezáltal egyáltalán nem is veszi azt figyelembe a tanításnál és az értékelésnél, továbbá megalázóan lép fel az iskolatársak előtt. Általános iskoláig visszamenőleg volt olyan tanítóm, aki a hivatalosan kiállított szakvélemény tudatában is 1-es osztályzatot adott azzal a magyarázattal, hogy a „gyermek nem figyel eléggé”. A gimnáziumi éveim alatt a matematika, fizika, kémia tárgy értékelése alól mentességben részesültem, matematika tárgyból érettségi alól felmentést is kaptam. A matematikai érettségim hiánya, csak úgy, mint sok más pszichés fejlődési zavarral rendelkező diák esetében, számos kart, és szakot kizárt felsőoktatási tanulmányaimat illetően. A felsőoktatási felvételi eljárásnál a pszichés fejlődési zavar miatt többletpontban részesültem. A törvény által biztosított segítségeket (korrepetálás, segédeszközök használata, időtöbblet, tankönyvtámogatás) itt már megkaptam.

Azonban úgy gondolom, ha nincs bennem elég kitartás, egészen az általános iskolától a jelenlegi szakdolgozatom írásáig, számtalan nem fogyatékkal élő ember vehette volna el a kedvemet a tanulástól, a felsőoktatásban való részvételtől, lekezelésével,

értetlenségével, megjegyzéseivel. Véleményem szerint, sok tanuló számára viszont ezek a külső nyomásra létrejövő lelki hatások azt eredményezhetik, hogy kevesebbnek, butábbnak érzik magukat, feladják, és nem mernek az érettségit követően felsőoktatásba jelentkezni. Ez pedig rontja esélyüket a munka világában.

2. A dolgozat felépítése vizsgálatom célja

Azt gondolom, választott témám nem tartozik a leggyakoribb témák közé, saját környezetemben is sokak számára ismeretlen terület mind a mai napig. Annak ellenére, hogy már korábban is kutatták, Magyarországon először csak 1993-ban jelent meg mindhárom zavar a Köznevelési törvényben (Köznevelési törvény 30. §, 1993), majd 2006-ban került átsorolásra a „pszichés fejlődési zavar” fogalom-kategóriába. (Farkasné Gönczi Rita, 2008).

A bevezetés és a dolgozat felépítésének ismertetése után, szakirodalmi áttekintésemben szeretném ismertetni a pszichés fejlődési zavar és a vele összefüggő fogalmak pontos meghatározását, majd helyét a jogrendszerben, illetve bemutatni olyan publikált kutatást, tanulmányt mely már foglalkozott előttem e problémával, lehetőséget adva ezzel a saját kutatásommal történő összehasonlításra. Érintőlegesen szót ejtek a tanulmányok befejezését követő időszakról, a „munka világáról”.

Számos kérdés merült fel bennem a témával kapcsolatban, legfőképpen az, hogy a pszichés fejlődési zavarral rendelkező tanulók egyenlőnek érzik-e magukat ép társaikkal szemben az oktatási rendszerben, meg kapják-e azt az egyéni bánásmódot, fejlesztést, mely ahhoz szükséges, hogy sikerrel léphessenek át az előttük álló akadályokon? Esetleges kimaradásuk a felsőoktatásból magyarázható-e azzal, hogy a felmerülő egyenlőtlenségek, nem megfelelő bánásmód miatt kirekesztődnek a főiskolák és egyetemek világából? A törvényekben megfogalmazottak utat találnak-e az érintettekhez, elérik-e a kívánt célt, a fogyatékkal élők társadalmi integrációját?

Remélem, hogy elvégzett kutatásaim megválaszolják kérdéseimet, és összegzésemben egy átfogó képet fogok tudni adni a jelenlegi helyzetről, fókuszálva a pszichés fejlődési zavarral rendelkező tanulók körére.

3. Szakirodalom áttekintésének jelentősége

Fontosnak tartom azoknak a fogalmaknak a rövid ismertetését szakemberek szakszerű megfogalmazásában, vagy törvényi meghatározásban, melyek a dolgozatom témájához szorosan kapcsolódnak.

3.1. A fogyatékoság fogalma

A pszichés fejlődési zavarral küzdő személyeket az Oktatási Minisztérium a fogyatékosággal élők csoportjai közé sorolja. (2005. évi CXXXIX. törvény 147. § 8) „A fogyatékoság az ember egy- vagy több irányú funkcióvesztése, képesség csökkenése: nem lát, nem hall, nem képes helyzetet, helyet változtatni vagy megfelelően kommunikálni, és aminek következtében az ember, mint egyén nem képes úgy „működni”, mint más ember, és ez a hiány egész életében meghatározó.” (Oktatási és Kulturális Minisztérium, 3. o., 2009)

Az Oktatási és Kulturális Minisztérium a fogyatékoságot 6 csoportra osztja, melyek a következők: mozgássérült, hallássérült, látássérült, autista, súlyosan beszédhibás, pszichés fejlődési zavarral rendelkező.

Bánfalvy Csaba szerint a fogyatékoság szociológiai megfogalmazása a társadalom általi meghatározásából ered. A szociológia nézete szerint az emberi közösségek a szokásostól való testi vagy szellemi eltérést a normálistól való különbözőségként értelmezik. Ezek a közösségek azt a szokásost tekintik normálisnak, mely tartósan létezik. A fogyatékoságot, a szokásostól (normálistól) való eltérésként vélelmezik, vagyis a fogyatékoságot, mint megfogalmazást a „szokásoshoz”, a „normálishoz” való reflexív viszonyként írják le. Az, hogy mit tart a társadalom fogyatékoságnak, jelentős mértékben függ az egyes fizikai vagy szellemi képességeknek az átlagoshoz, megszokotthoz való viszonyításától, valamint attól, hogy az eltérés jellegét miként értékeli az épek közössége. (Bánfalvy, 2002)

A fogyatékosoknak, mint társadalmi csoportnak a társadalom szerkezetében elfoglalt helye két nagy felfogásban jelenik meg a szociológiában, mely a „konszenzusfelfogás” (az irányzat képviselője: Emile Durkheim) és a „konfliktusfelfogás” (képviselője: Karl Marx).

Bánfalvy úgy véli, hogy a „konszenzuszelfogás” a fogyatékos és nem-fogyatékos társadalmi csoport életében meglévő különbségekre helyezi a hangsúlyt. Vagyis az eltérő testi-biológiai alapok másféle társadalmi lehetőségeket, helyzeteket eredményeznek a két csoport tagjai számára, mely helyzetek bár eltérőek, de nem egyenlőtlenek. Ami az egyik csoport számára előnyt jelent, az a másikénak hátrányos. Például az épek iskolai végzettsége magasabb, de nagyobb is az elvárás velük szemben, megfelelési kényszerben élnek. A fogyatékossgal élővel szemben nincs olyan kíváncsalm, melynek teljesítése meghaladná a lehetőségeit. Az épeknek jobbak az elhelyezkedési lehetőségeik, viszont a fogyatékosok nagyobb jövedelembiztonságban vannak a különböző szociális támogatásoknak köszönhetően. A két csoport összehasonlításakor tehát a nem összemérhető „másság” a fontos és nem az, hogy kinek származik előnye és kinek hátránya.

A „konfliktuselfogás” értelmezése szerint a fogyatékosok esetében a megfosztottság, az épektől való esély-elmaradás, és az ebből fakadó érdekellentét kapja a hangsúlyt. E felfogás szerint a fogyatékosok kárára jutnak előnyökhöz az épek. Felmerül a szociális kirekesztődés, az oktatási esélyegyenlőtlenség fennállása, a fogyatékosoknak több erőfeszítésbe kerül a társadalmi érvényesülés, sok területen vannak hátrányos helyzetben. (Bánfalvy, 2002)

A fogyatékossg az alapján is megkülönböztethető, hogy mennyire vehető észre a szokásostól való szellemi vagy fizikai eltérés. Az egyértelmű fogyatékossgokat nem lehet összetéveszteni és elrejtteni, míg a nem egyértelműeket viszont igen. (Bánfalvy, 2002)

Megfogalmazásomban azokat a személyeket tekintjük fogyatékosnak, akiknek szükségleteik kielégítéséhez, képességeik fejlesztéséhez támogatásra van szükségük, és ezzel a támogatással tudnak a társadalom teljes értékű tagjai lenni.

3.2. A sajátos nevelési igény fogalma

A közoktatásról szóló törvény 2003. évi módosítása nevezte először az oktatás hatálya alá bekerülő, fogyatékkal élő gyermeket „sajátos nevelési igényű” gyermeknek. Ez a fogalom meghatározás a későbbi módosítások során is fennmaradt és a mai napon hatályos köznevelési törvény is így nevezi meg.

„Sajátos nevelési igényű gyermek, tanuló: az a különleges bánásmódot igénylő gyermek, tanuló, aki a szakértői bizottság szakértői véleménye alapján mozgásszervi,

érzékszervi, értelmi vagy beszéd fogyatékos, több fogyatékoság együttes előfordulása esetén halmozottan fogyatékos, autizmus spektrum zavarral vagy egyéb pszichés fejlődési zavarral (súlyos tanulási, figyelem- vagy magatartásszabályozási zavarral) küzd." (2011. évi CXC törvény a nemzeti köznevelésről 4 § 25.)

3.3. A pszichés fejlődési zavar fogalma

Ennek a zavarnak a fogalmát és fajtáit dolgozatom tárgya miatt emelem ki és térek ki rá részletesebben.

”A pszichés fejlődés zavara nem egységes diagnózis. Többféle, egymástól igen eltérő probléma gyűjtő- neve, amely problémák eredetüket és következményeiket tekintve is különbözőek.” (Csákvári- Darvasi-Demeter, 4. o., 2008).

Szakdolgozatomban a pszichés fejlődési zavar következő kategóriáiról ejtek szót:

Diszlexia: Nyelvvel, beszéddel, és olvasástanulással kapcsolatos rész képesség zavar. Az iskolai teljesítmény és a szellemi képességek eltérése, melynek hátterében súlyos olvasási zavar található. Olvasási zavarnak azt tekintjük, ha a tanuló olvasási teljesítménye jelentősen alatta van az életkorának megfelelően elvárt szintnek. Az olvasászavar a tanulmányok kezdő szakaszában szokott szembetűnő problémává válni. A tanuló nem az olvasott anyagot adja vissza, vagy nem is érti meg az olvasott szöveget. (Meixner Ildikó, 1995)

Diszgráfia: Az írás kivitelezésében és tartalmi helyességében megjelenő súlyos zavar. Elsősorban a helyesírás készségének tartós zavara. Gyakori, hogy diszlexiával együtt jelentkezik. A tanuló eltérhet az írott anyag tartalmától, helyesírása elégtelen, nem megfelelő a szóhasználat. (Meixner Ildikó, 1995)

Diszkalkulia: A gyermek számolási képessége jelentősen elmarad az életkora, intelligencia szintje alapján elvárttól. E zavar leküzdése nagymértékű segítséget, fejlesztést, egyéni bánásmódot igényel. A diszkalkuliával küzdő gyermek jellemzői: nehézség a számok felismerésében, a szabályok megalkotásában és tévesen érzékeli a tér- és síkbeli viszonyokat. Számokra nehezen emlékszik vissza, többjegyű számok esetén pedig gyakori a számjegyek felcserélése. (Dékány Judit: Diszkalkulia prevenció-vizsgálat és terápia. Gyógypedagógiai szemle 1989/3. sz.)

3.4. Az egyenlő bánásmód, esélyegyenlőség, diszkrimináció

Ezek a fogalmak szorosan kapcsolódnak egymáshoz, a róluk alkotott törvények, szabályok együttesen alkalmasak arra, hogy biztosítsák a fogyatékos emberek számára a társadalom életében való aktív, hasznos részvételt.

Az European Disability Forum szerint (2002) Európában a fogyatékos emberek az egyik legnagyobb kisebbségi csoportot adják. Európához hasonlóan, Magyarországon szintén ez a csoport teszi ki az egyik leghátrányosabb helyzetű csoportot. (MTA, Szociológiai Kutatóintézetének módszertani terve, 8-9.o., 2010)

Az **egyenlő bánásmód követelménye** szerint nem megengedett hátrányosan megkülönböztetni, vagyis diszkriminálni bizonyos személyeket, csoportokat bizonyos tulajdonságaik alapján. Az **esélyegyenlőség** olyan pozitív intézkedések, amelyek csökkentik, vagy megszüntetik a hátrányos helyzetben lévők hátrányait. (Csillag G., Németh J., 2008.)

Megkülönböztetünk pozitív és negatív diszkriminációt.

Pozitív diszkrimináció a hátrányt csökkentő megkülönböztetés, és az előnyben részesítés. A szociológiában csoportra vagy személyre vonatkozó jogi, adminisztratív segítséget jelent. (Csillag G., Németh J., 2008)

Negatív diszkrimináció a hátrányos megkülönböztetés, melynek közvetlen és közvetett formája ismert. Közvetlen hátrányos megkülönböztetésnek minősül: egy személy vagy csoport vélt vagy tényleges tulajdonsága (neme, kora, származása, kisebbséghez való tartozása, fogyatékosága, stb.) miatt részesül más csoporthoz viszonyítva nem egyenlő, kedvezőtlenebb bánásmódban. Közvetett hátrányos megkülönböztetésnek az olyan rendelkezések számítanak, melyek látszatra megfelelnek az egyenlő bánásmód követelményének, azonban bizonyos tulajdonságokkal rendelkező csoportokat vagy személyeket, más csoporthoz vagy személyhez viszonyítva mégis hátrányos helyzetbe hoznak. (2003.évi CXXV. törvény 8, 9. §-a). „A diszkrimináció a fogyatékkal élők csoportjában több oldalról is megjelenhet. Az érintettek társadalmi körülményeikben is számos nehézséggel küzdenek, melyek egyfelől jelentősen befolyásolják a mindennapi életüket, másfelől a társadalom által elfogadott normákhoz való igazodást. A fogyatékosággal élők életterét jelentősen befolyásolja az iskolázottságuk, a munkaerőpiacon való jelenlétük, a velük szemben fennálló negatív attitűdök, a kirekesztés és a társadalmi integráció esélyei és lehetőségei.” (MTA, Szociológiai Kutatóintézetének módszertani terve, 8-9. o., 2010)

3.5. Az integráció fogalma

Andorka Rudolf megfogalmazásában „a társadalmi integráció kritériuma (...) azt jelenti, hogy a társadalom nem szakad szét egymástól szélsőségesen eltérő helyzetű osztályokra, rétegekre, csoportokra.” (Andorka R., Bevezetés a szociológiába, 321.o., 2003)

Émile Durkheim francia szociológus (1858-1917) elmélete szerint a széleskörű társadalmi munkamegosztással rendelkező társadalmak integrációs mintája azon alapszik, hogy a különböző embereknek céljaik elérése érdekében együtt kell működniük, mert önállóan nem képes magát senki fenntartani. (S.Nagy Katalin, 2007)

Maga a szó, részek nagyobb egészbe, egységbe való beilleszkedését, beolvadását jelenti.

A fogyatékos, akadályozott, azaz speciális nevelési szükségletű gyermekeknek vagy fiataloknak a nem fogyatékosok közé való beilleszkedésére vonatkozik. Szoros kapcsolatban van az esélyegyenlőség biztosításával abban az értelemben, hogy mindenki számára elérhetővé teszi a nevelési-oktatási intézményeket, tekintet nélkül az akadályozottságra. (Dr. Illyés Sándor, 2000.)

Az integrációban a hangsúly a kölcsönös alkalmazkodáson van.

Dr. Illyés Sándor művében a következő előnyeit ismertette az integrációnak:

A sajátos nevelési igényű gyermek:

- elfogadja önmagát,
- ismereteket szerez,
- megtanul konfliktusokat kezelni, alkalmazkodni,
- a közösség mintát ad számára.

Az ép gyermek személyisége fejlődik, a tolerancia, empátia a részévé válik, és:

- elfogadja a „másságot”,
- megtanulja a segítségnyújtást,
- megtanulja az alkalmazkodást, együttműködést.

4. Jogi szabályozás és fejlesztési programok

Fontosnak tartom és pozitívan is ítélem meg – ezért is szeretném ismertetni – hogy mind az Európai Unióban, mind Magyarországon hivatalos döntések születnek a fogyatékkal élők támogatása érdekében. Az Európai Unióban és Magyarországon is kidolgozták azokat a stratégiákat, és megalkották azokat a törvényeket, melyek

biztosítják a fogyatékkal élőknek azokat a jogokat, melyek gyakorlásával a társadalom aktív részvevőivé, teljes értékű tagjaivá válhatnak.

4.1. Jogi szabályozás az Európai Unióban

Európai Unió Alapjogi Chartája

Az Európai Unió Alapjogi Chartájának 1. cikke kimondja: „Az emberi méltóság sérthetetlen. Tiszteletben kell tartani és védelmezni kell.” A 21. cikk tiltja a fogyatékoság alapján történő bármilyen megkülönböztetést, míg a 26. cikkben a következő mondat kapott helyet: „Az Unió elismeri és tiszteletben tartja a fogyatékos személyek jogát az önállóságuk, társadalmi és foglalkozási beilleszkedésük, valamint a közösség életében való részvételük biztosítását célzó intézkedésekre.” (Európai Unió Alapjogi Chartája, 2012)

Az Európai Unió egyik alapvető törekvése, hogy az akadályokat, nehézségeket lerombolva segítse a fogyatékkal élő emberek teljes integrálódását a társadalomba. Esélyeik tekintetében pedig egyenlőséget biztosítsanak számukra. Ennek szellemében kidolgozásra került az „Európai fogyatékoságügyi stratégia 2010–2020: megújított elkötelezettség az akadálymentes Európa megvalósítása iránt” programja (Az Európai fogyatékoságügyi stratégia, 2010-2020), melyet az Európai Bizottság 2010 novemberében fogadott el (Brüsszel, 2010.11.15), és természetesen Magyarországra is érvényes.

A fogyatékoságügyi stratégia nyolc fő területet határoz meg, melyek az alábbiak:

- Akadálymentesítés: a fogyatékos személyek hozzáféréseinek biztosítása a termékekhez, szolgáltatásokhoz, és az életükhöz szükséges segítő eszközökhöz,
- Részvétel: a fogyatékos személyek teljes mértékben gyakorolni tudják alapvető jogaikat, aktívan részt vehessenek a közéletben,
- Egyenlőség: az esélyegyenlőség megvalósulásának biztosítása,
- Foglalkoztatás: a munkahelyekhez való hozzáférés megteremtése a fogyatékos munkavállalók számára,

- Oktatás és képzés: integráció biztosítása az oktatási rendszerben és élethosszig tartó tanulási programokon való részvétel,
- Egészség: egyenlő hozzáférés biztosítása az egészségügyi szolgáltatásokhoz,
- Szociális védelem: tisztességes életkörülmények biztosítása, a társadalmi kirekesztődés megakadályozása,
- Külső fellépések: a fogyatékkal élők jogainak előmozdítása nemzetközi szinten. (Európai Fogyatékoságügyi Stratégia 2010-2020)

4.2. Fejlesztési programok Magyarországon

Az Európai Fogyatékoságügyi Stratégia mintájára, az ott megfogalmazottakra alapozva hazánkban bizonyos időközönként elkészül az Országos Fogyatékoságügyi Program, melyet az Országgyűlés fogad el. A program szerepe, hogy a megfogalmazott célokat, egy meghatározott időintervallumon belül fejlesszék és teljesítsék a fogyatékkal élők helyzetének javítása érdekében. Szakdolgozatomban a jelenleg érvényben lévő, és az azt megelőző Országos Fogyatékoságügyi programmal fogok foglalkozni.

Országos Fogyatékoságügyi Program (2007-2013)

A program felhasznált adataiban még a 2001-es Népszámlálásra hagyatkozik. A hivatalos Népszámlálást még a későbbiekben fogom ismertetni.

A program 2007 és 2013 közötti időszakra kitűzött céljai többek között: (10/2006. ((II.16.)) OGY határozat az új Országos Fogyatékoságügyi Programról)

- A társadalmi szemlélet kedvező irányú megváltoztatása,
- A fogyatékos személyek és családjuk életminőségének javítása,
- Sportolási lehetőségek fejlesztése,
- Kulturális javak hozzáférhetőségének fejlesztése,
- A társadalmi életben aktív részvétel elősegítése,
- Rehabilitáció.

A programban a következő célok teljesültek a sajátos nevelési igényű tanulókat érintő tervezetek közül:

- Pedagógiai szakszolgálatok támogatása,
- utazótanári szolgáltatást segítő tárgyi eszközök beszerzése,
- szakértői és rehabilitációs tevékenységet, illetve nevelési tanácsadást ellátó intézmények pedagógusainak képzése,

- tanítók, tanárok másoddiploma szerzésének támogatása (fogyatékosok rekreáció-tanár, inkluzív nevelés tanár szakirány),
- informatikai fejlesztések.

Az iskolarendszer fejlesztése (új módszertani kultúra, korszerű tananyagok, eszközök) az egész életen át tartó tanulás megalapozását szolgálja az egyenlő hozzáférés, az esélynövelés biztosításával, a kirekesztő hatások csökkentésével. A programban szereplő konstrukciók célja az SNI gyermekek óvodai, iskolai integrációjának segítése. Az ágazat integrációs fejlesztései, a jogszabályi módosítások mind azt a célt szolgálják, hogy az oktatás folyamatában és a hozzá szorosan kapcsolódó szervezetek működésében erőteljesebben jelenjen meg az antidiszkriminációs törekvés, csökkenjen az érdekeiket kevésbé érvényesíteni tudó csoportok kirekesztése, az esélyteremtés megvalósításában erősödjön az oktatás szerepe. (Magyarország Kormánya, Balog Zoltán emberi erőforrások minisztere, 2012.)

Országos Fogyatékoságügyi Program (2015-2020)

A jelenleg hatályos magyarországi program a 38/2012. (III.12.) Kormányrendeletben került megalkotásra.

Az Országos Fogyatékoságügyi Program 2015-2020 főbb formálásra váró területei:

- Fogyatékos embereket támogató adatgyűjtések és kutatások,
- Egészségügyi fejlesztések,
- Korai korban történő fejlesztés megkezdése, oktatás, képzés,
- Foglalkoztatás,
- Szociális szolgáltatások és ellátások fejlesztése,
- Komplex rehabilitáció,
- Önrendelkezés, önálló életvitel,
- Fogyatékos személyek és családtagjaik,
- Közlekedés,
- Sport, kultúra és turizmus,
- Többszörösen veszélyeztetett csoportok,
- Hozzáférhetőség.

Az Országos Fogyatékoságügyi Program szerint fontos feladat a fogyatékoság korai felismerése, ehhez kapcsolódóan a korai fejlesztés, oktatás hatékony működése. Az

érintett időszakban feltétlenül meg kell teremteni az ehhez szükséges személyi és tárgyi feltételeket. A fogyatékoság korai felismerése lényeges a személy életminősége szempontjából, a fejlesztés eredményessége az életkor előrehaladtával csökken. A hatékony ellátás érdekében szükséges az egységes eljárási mód kidolgozása, a korai fejlesztéshez való hozzáférés lehetőségeinek bővítése. Tekintettel a sajátos nevelési igény sokszínűségére, biztosítani kell a szakértői bizottságok szakembereinek folyamatos szakmai fejlődését, bővíteni kell a vizsgálati módszerek és eszközök körét. Bővíteni kell a pedagógiai szakszolgálati intézményeknél a továbbtanulási, pályaválasztási tanácsadáshoz való hozzáférést. Szükséges növelni az SNI gyermekek napközbeni elhelyezését, fejlesztését biztosító férőhelyeket. A társadalmi elfogadás érdekében a köznevelési intézményekben szemléletformáló programokat kell lebonyolítani.

Fontos feladat a középfokú oktatás területén minél szélesebb választási lehetőséget biztosítani a sajátos nevelési igényű fiatalok számára. A fiatalok munkaerő-piaci helyzetének javítása érdekében kiemelt figyelmet kell fordítani az általuk is elérhető és elvégezhető szakképzésekre. Érdeklétté kell tenni a munkáltatókat a sajátos nevelési igényű tanulók gyakorlati képzésében, és a szakiskolákban, speciális szakiskolákban végzett fiatalok további foglalkoztatásában.

A felsőoktatásban komplex szolgáltatások kidolgozása és bevezetése a cél a fogyatékos fiatalok felsőoktatásban való részvételének elősegítése érdekében. Szükséges annak megteremtése, hogy a fogyatékos fiatal az oktatás minden formájához hozzáférjen, rendelkezésére álljon a szükséges tananyag, mely biztosítja számára a megfelelő felkészülést. Hozzá kell segíteni továbbá az egyetemi programokon másokkal azonos módon történő részvételi lehetőséghez. (Országgyűlési határozat-tervezet az Országos Fogyatékoságügyi Programról, 2015-2020)

Bár az előző ciklusban megvalósult feladatként szerepel a pedagógiai szakszolgálatok szakmai működésének fejlesztése, az újabb program is tartalmaz erre vonatkozóan további tennivalókat. Ez az intézmény nagy felelősséggel bír a sajátos nevelési igényű gyermek fejlesztésében, annak megteremtésében, hogy az érintett a fejlődési zavar ellenére minél kisebb hátránnyal kerüljön be az oktatásba.

4.3. Jogi szabályozások Magyarországon

Az Országos Fogytékosságügyi program mellett természetesen jogi szabályozásokra is szükség van, hiszen e jogszabályok által biztosított intézkedések teremtik meg annak feltételeit, hogy a fogyatékkal élők esélyei kiegyenlítettek legyenek. A következőkben szeretném bemutatni azokat a törvényeket, melyek a leginkább befolyásolják a szakdolgozatomban tárgyalt fogyatékkal rendelkező személyek lehetőségeit az esélyegyenlőség és a felsőoktatás terén.

A fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény

“E törvény célja a fogyatékos személyek jogainak, a jogok érvényesítési eszközeinek meghatározása, továbbá a fogyatékos személyek számára nyújtandó komplex rehabilitáció szabályozása, és mindezek eredményeként a fogyatékos személyek esélyegyenlőségének, önálló életvitelének és a társadalmi életben való aktív részvételének biztosítása.” (1998. évi XXVI. törvény 1 §)

Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXXV. törvény

“Az Országgyűlés elismerve minden ember jogát ahhoz, hogy egyenlő méltóságú személyként élhessen, azon szándékától vezérelve, hogy hatékony jogvédelmet biztosítson a hátrányos megkülönböztetést elszenvedők számára, kinyilvánítva azt, hogy az esélyegyenlőség és a társadalmi felzárkózás előmozdítása elsősorban állami kötelezettség” (2003. évi CXXXV. törvény)

2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról

A törvény több pontban is foglalkozik a fogyatékkal élő hallgatók támogatásával. Ezek közül a legfontosabbak:

- a felsőoktatási intézménynek megfelelő tájékoztatással és tanácsadással segítenie kell a hallgató beilleszkedését és előrehaladását a tanulmányok ideje alatt,
- az oktató tevékenység során figyelembe kell venni a hallgató fogyatékoságát, egyéni képességeit, tehetségét,

- az esélyegyenlőség biztosítása a felsőoktatási felvételi eljárás, valamint a tanulmányok során,
  - a hallgató tanulmányi idejét növelni lehet legfeljebb négy félévvel,
  - biztosítani kell a fogyatékosághoz igazodó felkészítést és vizsgáztatást, segíteni kell ahhoz, hogy teljesíthesse a hallgatói jogviszonyából eredő kötelezettségeit.
- (2011.évi CCIV. Törvény a felsőoktatásról)

5. Mérések Magyarországon

Saját kutatásom ismertetése előtt szeretnék bemutatni két publikált tanulmányt, melyek úgy gondolom, egy részről betekintést nyújtanak az elmúlt évtized alakulásáról a fogyatékosággal élők iskolázottságára vonatkozóan, másrészt segítséget és összehasonlítási alapot adhatnak az általam készített kutatáshoz.

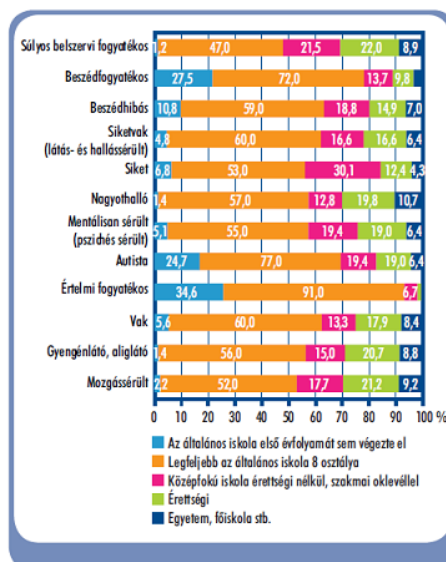
A fogyatékos emberekkel kapcsolatos témakör már a legrégebbi magyar **népszámlálásokban** is szerepelt, az 1870 és 1949 közötti népszámlálások mindegyikében megtalálhatók voltak a rájuk vonatkozó kérdések. Az 1960., 1970., és 1980. évi népszámlálásból kimaradtak a velük kapcsolatos felmérések. Több évtizedes kimaradást követően az 1990-es népszámláláson ismét vizsgálat tárgya volt a fogyatékos emberek helyzete, bár csak a népesség 20 %-át kérdezték meg. A 2001. és 2011. évi népszámlálás már a lakosság teljes körét kérdezte. A 2001. évi számlálás orvosi modellre alapozott, a fogyatékoságra és annak típusára kérdezett rá. A válaszadás önkéntes és önbesorolási alapú volt. Az iskolázottságra vonatkozó adatok gyenge eredményt mutattak, az iskolai végzettségük nagyon alacsony volt. 32 százalékuk be sem fejezte az általános iskolai tanulmányokat, alacsony végzettséget 39 % szerzett, érettségivel és szakképzettséggel 25 % rendelkezett, egyetemi végzettsége pedig mindössze 5 százalékuknak volt. (Központi Statisztikai Hivatal, Népszámlálás, 2001) A 2011. évi népszámlálás továbbra is orvosi modell alapján történő adatgyűjtés volt. Ekkor már az is felmérésre került, hogy az adott személy mely tevékenység ellátásában tartja magát akadályozottnak. A fogyatékosággal élők iskolai végzettsége

továbbra is jóval alacsonyabb maradt a népesség egészénél, de az előző népszavazáshoz képest javuló tendenciát mutatott. A fogyatékosok 50 %-a megszerezte az alapfokú iskolai végzettséget, érettségivel vagy szakképzettséggel 37 százalékuk rendelkezett, és 9 százaléknak sikerült diplomát szereznie. (Központi Statisztikai Hivatal, Népszámlálás, 2011)

Sajnos a felsőoktatásban részt vevők aránya a kis növekedés ellenére még mindig alacsonynak mondható. Ehhez kapcsolódóan tartom fontosnak megemlíteni a korai fejlesztés jelentőségét, a közoktatásban egyéni igény szerinti foglalkozások biztosítását, melyek segítik a fogyatékkal élőket annak a tudásnak a megszerzésében, mely képessé teszi őket a felsőoktatásban történő továbbtanulásra.

2.22 ábra A 15 éves és idősebb fogyatékosokkal élők megoszlása legmagasabb befejezett iskolai végzettség szerint fogyatékosok típusonként, 2011

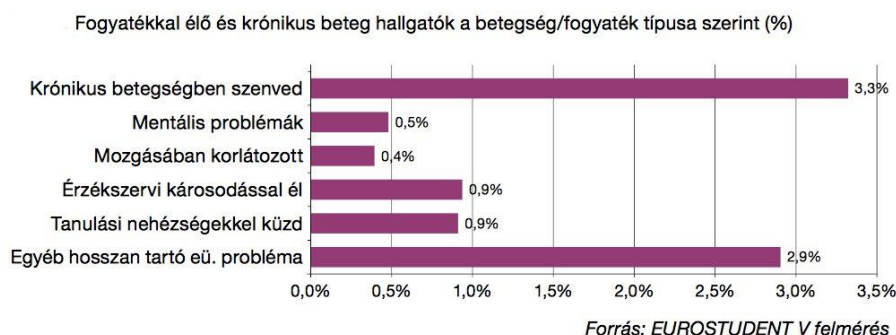
1.ábra: Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, Népszámlálás, A fogyatékkal élők helyzete és szociális ellátásuk, 26.o., 2015.

Az **EUROSTUDENT V** egy nemzetközi felméréssorozat, melynek keretében 2013. első félévében került sor először magyarországi kutatásra, ennek összegzéséről Kiss László számolt be. A kutatás szereplői Magyarországon az alapképzésben, mesterképzésben, egységes osztatlan és hagyományos egyetemi és főiskolai képzésben részt vevő tanulók voltak. A vizsgálatban mind a teljes, mind a részidős képzésben résztvevő hallgatók is szerepeltek. Az EUROSTUDENT felméréssorozat öt nagy területet vizsgált:

1. A hallgatók aktuális tanulmányai
2. A korábbi tanulmányok, a tanulmányi életút
3. A hallgatók életkörülményei, szociális helyzete
4. A nemzetközi mobilitás
5. A családi háttér és a hallgatók személyes adatai

A vizsgálat a harmadik pontban tért ki a fogyatékkal élők problémáira, melyben a betegségükkel, fogyatékoságukkal kapcsolatos hátrányokról, állami és intézményi támogatottságukról is kérdezték őket.

Az adatok szerint a vizsgált évben, a hallgatók 8 százaléka, tehát 1312 fő élt valamilyen fogyatékkal együtt, vagy szenvedett valamilyen krónikus betegségben. A vizsgálatban a fogyatékkal élők, illetve a krónikus betegségben szenvedők tették ki a legnagyobb arányt, mely az alábbi táblázatban is látható:

2. ábra: Forrás: Eurostudent V felmérés, Kiss L., Fogyatékkal élő és krónikus beteg hallgatók a felsőoktatásban 119.o., 2014

A vizsgálatban résztvevők 86%-ra, tehát 1131 fő, csak egy fogyadék- illetve betegségtypust jelölt meg.

A fogyatékkal élő hallgatók demográfiai és társadalmi státusa:

A fogyatékkal élő hallgatók nemek szerinti megoszlása nem tér el jelentősen a teljes válaszadók számától. 43,8% százalékuk férfi, míg 56,2%- nő, azonban életkori csoportokban már eltérő eredmények mutatkoznak: 21 év alatt alacsonyabb, míg 30 év felett lévő hallgatóknak magasabb a számuk a problémák valamelyik fajtájával együtt élők esetében. Átlagéletkoruk 25,8 év. Lakóhely szempontjából nézve szintén csak kisebb eltérés mutatkozott a fogyatékkal élők csoportjában a teljes válaszadói

csoporttól. Az életkori különbségek itt érzékelhetőek, ugyanis a fogyatékkal élők kevesebben élnek együtt szüleikkel, mint a teljes csoport.

Munka szempontjából a teljes sokasághoz képest kevesebben rendelkeznek állandó jellegű munkahellyel. Ez a megállapítás főként a tanulási nehézségekkel küzdőkre, az érzékszervi károsodással élőkre, valamint az egyéb, hosszan tartó egészségügyi problémákkal rendelkezőkre érvényes.

Sajnos a teljes válaszadói csoporthoz képest a fogyatékkal élő, illetve krónikus betegséggel rendelkező hallgatók társadalmi státusza több oldalról is elmarad. A teljes csoportban a felsőfokú végzettségű szülővel rendelkező személyek száma több, mint a jelenleg vizsgált csoportban, az előbbi 48,9%, míg az utóbbi 43,2%.

Forrás: EUROSTUDENT V felmérés

3. ábra: Forrás: Eurostudent V felmérés, Kiss L., Fogyatékkal élő és krónikus beteg hallgatók a felsőoktatásban 122.o., 2014

A vizsgált csoportban a fogyatékkal élő, illetve tartósan beteg hallgatók bevételei kicsit alul, míg kiadásai kicsivel, de felülmúlják az alap minta átlagát. Az előbb említett bevétellel kapcsolatos gyengébb eredmény főleg a tanulási nehézségekkel küzdők, és az érzékszervi károsodással élők körében múlják felül az átlagot.

A kutatásban a tanulók bevételi forrásait is vizsgálták, melyet a tanulmányban „forrástípusoktól való függőségi” kategóriával jeleztek.

Ebből kiderült, hogy a valamilyen fogyatékkal élő, felsőoktatásban résztvevő hallgatók 52 százaléka főként családi forrásokból fedezi költségeit, 20 százalékuk pedig jelenlegi vagy már összegyűjtött megtakarítását használja, míg 9 százalékuk ösztöndíjakra, és egyéb juttatásokra támaszkodik.

A felmérésből továbbá az is kiderült, hogy a különböző forrástípusoktól való függést jelentősen meghatározza a szülők által megszerzett iskolai végzettség. A diplomás szülők gyermekeinél sokkal nagyobb létszámban vannak azok, akik a családi forrásokra támaszkodnak, míg a felsőfokú végzettséggel nem rendelkező szülők gyermekeinek már állami forrásokra vagy saját keresetükre kell alapozniuk, tehát a diplomás szülői háttér pozitív hatása megfigyelhető.

Vizsgálva volt a fogyatékos és krónikus beteg hallgatók elégedettsége, támogatása a felsőoktatási rendszerben. A krónikus betegséggel- vagy fogyatékkal élő hallgatók megoszlása a különböző képzési szinteken megközelítőleg egyforma. Azonban a különböző képzési területeken, mint a társadalomtudomány, a természettudomány, a művészet, jóval nagyobb a létszám, mint a gazdasági, sporttudományi, informatikai, és jogi képzéseken.

A felmérésből továbbá elmondható, hogy az intézményi szolgáltatásokkal, intézményi légkörrel, és tanulmányi lehetőséggel kicsit elégedetlenebbek, mint a hallgatók összessége. Ez főként az órák és a vizsgák szervezettségére igaz, illetve az elégedetlenek nincsenek kibékülve az adminisztratív személyek és a hallgatók közötti viszonyal sem. A fogyatékosággal kapcsolatos állami intézményi támogatást a kutatásban résztvevő fogyatékosággal élők több mint fele érezte nem megfelelőnek. Ezen belül a mozgásukban korlátozott, valamint a tanulási nehézségekkel küzdő hallgatók (diszlexia, diszgráfia, diszkalkulia) elégedettebbek, mint társaik. (Kiss László, Fogyatékkal élő és krónikus beteg hallgatók a felsőoktatásban, 2014, Felsőoktatási műhely 1. szám 1. sz. pont 117-118)

Tehát a mérések a fogyatékkal élők körében minden mutatóban alacsonyabb értékeket prezentáltak a teljes válaszadói csoporthoz képest. Úgy gondolom, hogy a százalékok javulását eredményezheti a hatályos törvények foganatosítása, a programokban elfogadott célkitűzések megvalósítása, a társadalom egészének szemléletváltozása.

6. Hipotézis

Véleményem szerint, a tényleges diszkrimináció-mentes élet lehetősége a pszichés fejlődési zavarral rendelkező személyek számára nem feltétlen elérhetetlen.

Az olvasott szakirodalmakból, és rendeletekből kiindulva, feltételezem, hogy az oktatásban a pszichés fejlődési zavarral rendelkező személyeket érintő fejlesztési, és integrációs törekvések sikeresek.

Tanulmányomban erre szeretnék bizonyítást vagy cáfolatot találni.

7. Saját kutatásom módszertana

Mint már a bevezetésben említésre került, szakdolgozatomban a pszichés fejlődési zavarokon belül kifejezetten a három „disz”-es zavarra koncentrálok: diszgráfia, diszlexia, diszkalkulia.

Szakdolgozatom kutatásához a szóbeli, egyéni interjúk készítését találok a legmegfelelőbb választásnak, azon belül is félig strukturált formában. Az egyéni interjúk során igyekszem „életút”-interjúkat készíteni, hiszen az interjú alanyaim történeteire és tapasztalataira kiskoruktól és a zavar megállapításától kezdve kíváncsi vagyok. Kérdéseimet előre összeállított, azonos kérdéssor alapján teszem fel, de az interjúalanyok különbözősége miatt improvizált kérdések is előfordulnak. Az utólagos, könnyebb felidézhetőség érdekében a beszélgetésről – előzetes hozzájárulás alapján – hangfelvételt készítek. (Nádasi, 2000)

Vizsgálódásaim kiinduló pontjának helyszíne a XIV. kerület, melynek két főbb oka van. Az egyik, hogy zuglói lakosként pszichés fejlődési zavaromat a Zuglói Nevelési

Tanácsadóban állapították meg, és segítségükkel kerülhettem kapcsolatba szakdolgozatomhoz olyan fiatalokkal, akikről úgy gondolták, szívesen megosztanák velem tapasztalataikat. A másik ok, hogy 2012-ben elsőként vállalta fel a Zuglói Egyesített Bölcsőde a sajátos nevelési igényű gyermekek gondozását, fejlesztését a kerület módszertani bölcsődéjében. Itt teljesen, vagy részlegesen integrált csoportokban történik a kisgyermek ellátása. Mára a kerület több bölcsődéjében is foglalkoznak fogyatékkal élő gyermekek korai fejlesztésével.

Interjúim alanyait e két hely segítségével választom ki, azért hogy különböző korú, nemű, és mindhárom „disz”-es fejlődési zavarral rendelkező személyek helyet kapjanak dolgozatomban.

Remélem, hogy a hat, más életkorban és életszakaszban lévő megkérdezett olyan képet és összehasonlítási lehetőséget fog adni számomra, mellyel megfelelően alá tudom támasztani vagy cáfolni hipotézisemet mini-kutatásom alapján. A kutatás mérete miatt az eredmények nem reprezentatívak.

Az interjúk mellett van lehetőségem arra is, hogy kitöltessek 14 darab kérdőívet a Zuglói Egyesített Bölcsődék vezetőinek körében azzal kapcsolatban, hogyan viszonyulnak a pszichés fejlődési zavarral rendelkező személyekhez, mint munkavállalókhöz. Manapság a kisgyermeknevelői munkakör betöltéséhez is kötelező emelt szintű szakképesítést vagy diplomát szerezni. Mivel szakdolgozatomat nem a munka világáról írom, ennek ellenére említésre méltónak tartom azt, hogy az olyan pszichés fejlődési zavarral rendelkező személyek, akik részt vettek érettségi utáni akár felsőoktatási-, akár emelt szintű képzésekben, találkozhatnak-e a későbbiekben pszichés fejlődési zavaruk miatt esélyegyenlőtlenséggel?

Kapott eredményeimet a későbbiekben össze fogom hasonlítani a jelenleg érvényben lévő Fogyatékoságügyi Program tervezetével, levonva a konklúziót annak sikerességéről, vagy hiányosságairól.

8. Kutatási eredmények

Mint már azt ismertettem, kutatásomhoz interjúkat készítettem. Ezeket 2017. áprilisában készítettem, melyeket az interjúalanyok beleegyezése után hanganyaggal rögzítettem a válaszok pontos elemzése céljából. Azonban az interjú készítése közben úgy vettem észre, hogy egyes interjúalanyaimnak kissé nehéz beszélni a negatív élményeikről, így úgy döntöttem, dolgozatomban megőrzöm anonimitásukat. Az interjúvázlatom alapján 32 kérdéssel készültem. A 6 megkérdezett személynek

lényegében ugyanazokat a kérdéseket tettem fel, életkorukból adódóan vannak csak eltérések a kérdezési lehetőségekben. A kérdéseket folyamatosan egymásra építettem, mely alapján könnyen kérdéskörökre bontható. Először általánosságban kérdeztem az interjú alanyokat, majd az általános iskolai éveikre, azt követően a középiskolai éveikre, majd (ha már tartottak ott) a felsőoktatásban eltöltött éveikre voltam kíváncsi. Végül pedig egy olyan körrel zártam, melyben azt kértem, hogy egész eddigi életükre visszatekintve adjanak választ.

A 6 interjúalanyom között 5 nő és 1 férfi szerepel. Életkor alapján olyan személyeket szerettem volna választani, hogy több korosztályba is besorolásra kerülhessenek. Ennek egyik oka, hogy szélesebb képet kapjak, a másik pedig, hogy arra is kíváncsi voltam, leszűrhető-e bármilyen változás vagy fejlődés a különböző korosztályú személyek tapasztalataiból az oktatás területén.

Ez alapján a 6 alanyom neme és kora a következő: 14 éves nő, 17 éves férfi, 18 éves nő, 19 éves nő, 26 éves nő, 43 éves nő. A 6 alany mindegyike kötődik valamilyen szempontból a XIV. kerülethez: zuglói lakosok, gimnáziumuk is előfordul, hogy itt található, vagy a kerületben dolgoznak.

A következőkben szeretném egy táblázatban összegezve az alapvető tudnivalókat bemutatni róluk, majd kérdéskörök alapján elemezni adott válaszaikat. (Vezetéknévük csak azonos betűvel kezdődik, az interjúalanyok egyike között sem áll fent rokonkapcsolat.)

	Nem	Életkor	Zavar típusa	Iskola/Munkahely
Alany 1	Nő	14 év	Diszkalkulia	Szent I. Gimnázium
Alany 2	Férfi	17 év	Diszlexia	Álmos V. Gimnázium
Alany 3	Nő	18 év	Diszlexia	Fazekas M. Gimnázium
Alany 4	Nő	19 év	Diszkalkulia	OKJ Képzés
Alany 5	Nő	26 év	Diszkalkulia, Diszlexia	Kisgyermeknevelő
Alany 6	Nő	43 év	Diszlexia, Diszgráfia	Részlegvezető

Az első kérdéskörben általános jellegű kérdéseket tettem fel az interjúalanyoknak.

Ezek közé tartozott egy rövidebb bemutatkozás, melyben egyszerűbb információk derültek ki róluk. Többek közt koruk, jelenlegi iskolájuk, munkahelyük, végzettségük,

továbbá, hogy mikor derült fény zavarukra, illetve hogy a különböző jelek alapján otthoni vagy iskolai környezetben vették-e észre azt. A válaszolók korát és pszichés fejlődési zavaruk típusát már a táblázatban feltüntettem.

Most szeretném kicsit bővebben is kifejtetni az első kérdéskörökre adott válaszaikat.

Első alanyom 14 éves, jelenleg a Szent István Gimnázium tanulója. A 9. osztályos tanulónál diszkalkuliát diagnosztizáltak 7 éves korában, melynek vizsgálatát szülei kezdeményezték. Diszkalkuliájának elsődleges jeleként azt a választ adta, hogy felcserélte a számokat, nem hajtotta jól végre a matematikai műveleteket.

Fiú alanyom 17 éves, az Álmos Vezér Gimnázium 11.-es tanulója. 4. osztályos gimnáziumba jár, jövőre érettségizik. Diszlexiás, melyet általános iskola harmadik osztályában vizsgáltak ki először egy tanára javaslatára, aki jelezte családjá felé a gyermek olvasási és írásbeli problémáit.

Harmadik megkérdezett 18 éves, 11. osztályos a Fazekas Mihály Gimnáziumban. Enyhe fokú diszlexiája egy tanárának tűnt fel, mert nehezkesebben olvasott, mint társai. A diagnosztizáláskor 6 éves volt, első osztályos.

Negyedik alanyom 19 éves, jelenleg OKJ-s képzésen vesz részt, mellette gyakorlatát tölti kisgyermeknevelőként. Diszkalkuliája 11 éves korában derült ki, mikor a tanárai elküldték a nevelési tanácsadóhoz, mert nehezen olvasott és felcserélte a számokat.

Következő, ötödik alanyom 26 éves, az Eszterházy Károly Főiskolán diplomázott csecsemő- és kisgyermeknevelő szakon. Jelenleg bölcsődében dolgozik. Diszkalkuliáját 7 éves korában diagnosztizálták, mely édesanyjának szűrt először szemet otthon, majd tanára a fia miatti személyes ismeretekre hagyatkozva megerősítette gyanújukat. 20 évesen derült ki enyhébb diszlexiája, nyelvtanulási problémák által.

A kutatásom utolsó résztvevője 43 éves, a Zuglói Egyesített Bölcsődék egyik tagbölcsődéjének vezetője. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem csecsemő- és kisgyermekgondozó szakán végzett. Kiskorban nem diagnosztizált diszlexiája és diszgráfiája van, 40 éves korában kapta meg a hivatalos szakvéleményt.

Az első kérdéskör alapján jól látható, hogy kutatásom résztvevői egy kivétellel időben kerültek szakemberhez, azonban az, hogy a problémát az iskola, vagy a család vette észre, teljesen eltérő. A megkérdezettek között két diplomával rendelkező van, mely információ számomra később lesz jelentős, mikor a felsőoktatási kérdéskört fogom vizsgálni.

A második kérdés-csoportban az általános iskolai tapasztalatokat vizsgáltam.

Az előbbieken már kiderült, hogy 6-ból 5 interjúalany ebben az időszakban lett diagnosztizálva pszichés fejlődési zavarral. Mindannyian normális tanrendű osztályba jártak a férfi résztvevő kivételével, aki harmadiktól a felső tagozatba való lépésig logopédiai osztályba került felzárkóztatása érdekében. Véleménye szerint, azt már nem tudta eldönteni, hogy felzárkóztatása volt-e a valódi cél, vagy csak úgy gondolták az iskolában, hogy az óra rendes menetének terhére van. A megkérdezett személyek egy kivétellel (leszámítva a logopédiai osztályt) nem kaptak semmilyen fejlesztést az iskola által az általános iskolás éveik alatt. Annak ellenére, hogy az összes többi interjúalany normál tanrendű osztályba járt két személynél is előfordult, hogy ép diáktársaik gúnyt űztek belőlük. Tanáraik fele-fele arányban voltak megértőek, mind hozzáállásban, mind osztályozásban.

A harmadik kérdéskörben a középiskolai időszakról szerettem volna információkat kapni.

A 6 alany közül hárman jelenleg is középfokú tanulmányokat folytatnak, 2 nő és egy fiú. Pszichés fejlődési zavaruk ellenére a jelenleg is gimnáziumba járó 2 női interjúalany kimondottan erős iskolába nyert felvételt, hiszen az Eduline 2016-os összeállítása alapján mindkét gimnázium a 10 legjobb budapesti intézmény között van.¹

A férfi alany egy gyengébb gimnázium tanulója. A már érettségizettek között ketten szakközépiskolában, egy személy pedig gimnáziumban fejezte be tanulmányait. A válaszok szerint itt már jóval pozitívabb a tanárok és a diákok hozzáállása. Csupán csak egy személy számolt be pszichés fejlődési zavarából adódó megaláztatásról és konfliktusról.

Viszont az negatív adat, hogy pedagógus részéről történt a helytelen hozzáállás a sérült fiatalhoz.

Fejlesztési szempontból is több lehetőséget kaptak, azonban két interjúalany a már általános iskolában kiállított hivatalos szakvélemény tudatában sem kívánt élni semmilyen kedvezménnyel vagy mentességgel.

A negyedik kérdéskörben a felsőoktatást kívántam vizsgálni. A 6 interjúalany közül hárman még felsőoktatás előtt állnak, ketten diplomáztak, egy személy pedig felsőfokú

---

¹ A 2016 év végén elkészített rangsor a következő linken megtalálható:
http://eduline.hu/kozoktatas/2016/11/7/10_legjobb_budapesti_gimnazium_C2PQKR

szakképzésben vesz részt, és nem tervez főiskolai vagy egyetemi tanulmányokat folytatni. Rendkívül pozitívnak ítélem meg, hogy a 3 gimnáziumi tanuló közül két diákban fel sem merült az, hogy pszichés fejlődési zavaruk ellenére ne lépjenek felsőoktatásba, egynek pedig még nincs konkrét elképzelése, de az interjú alatt nem zárkózott el ennek lehetőségétől. A másik három interjúalany olyan tanulmányokat végzett, mely a bölcsődék világához köti őket. Ennek többek közt egyik fő oka például, hogy az ehhez a munkakörhöz teljesítendő feltételek nem kizáró okok egy diszkalkuliás számára, és a három alany közül kettő ezzel a pszichés fejlődési zavarral rendelkezik. Az iskolai fejlesztés és tolerancia szempontjából egyértelműen a felsőfokú tanulmányok állnak a legjobb megítélésben. A két diplomás interjúalany közül egyiket sem befolyásolta pszichés fejlődési zavara abban, hogy az alapjában meghatározott szemeszterek szerint időben végezzenek tanulmányaikkal.

Az ötödik, és egyben utolsó kérdéskörben inkább arról szerettem volna információkat kapni, hogy milyen érzéseket vált ki interjú alanyaimból a pszichés fejlődési zavar, okozott-e számukra valaha valamilyen frusztrációt, van-e zavarukkal kapcsolatban olyan emléküik mely mélyebben megmaradt bennük, és hogy mit tanácsolnak más, hozzájuk hasonló személyeknek. Frusztráció szempontjából, 6-ból 5 válaszadót zavart diszlexiája, diszkalkuliája, diszgráfiája, volt, aki kisebbségi érzésről is beszámolt. Ennek fő oka a társaikhoz viszonyított haladási sebességük, és normális fejlődésbeli elmaradottságuk volt. Frusztráltságuk idővel enyhült, ebben közrejátszott a nevelési tanácsadó által kiadott hivatalos szakvélemény is, mely a megkérdezettek felének jelentett megkönnyebbülést, és adott magyarázatot lemaradásuk okára. Csupán egy fő volt, aki úgy érezte semmilyen érzésén nem változtat a hivatalos szakvélemény tudata, és sosem érzett semmilyen frusztrációt, azonban ezt azzal magyarázta, hogy kisgyermek kora óta megszokta nehézségeit, így oktatási szempontokból ennek fejében döntött a későbbiekben is. Továbbá egy fő számolt be arról, hogy a benne kellemetlen érzéseket okozó zavar ellenére, a szakvélemény kiállítását inkább traumaként élte meg.

A megkérdezettek két féle választ adtak pozitív élményeikről a pszichés fejlődési zavarral kapcsolatban. Az egyik, hogy nem volt semmilyen pozitív élményük. A másik, hogy sikerként élték meg, és büszkeséggel tölti el őket, hogy zavaruk és nehézségeik ellenére helyt állnak magasan pozícionált gimnáziumokban, vagy sikeresen teljesítették felsőfokú tanulmányaikat. Negatív élmény minden esetben valamilyen iskolai sérelem

volt a diákok, vagy a tanárok részéről, illetve az elmaradottság érzése. Javaslatokban és tanácsokban szintén egyértelmű válasz született, melyeket más pszichés fejlődési zavarral rendelkező személyeknek szánnak: nagyon fontos a pszichés fejlődési zavar korai, gyermekkorban történő felismerése, rendszeres fejlesztése, és senkinek nem szabad hagyni, hogy külső hatások, és más személyek meg nem értése miatt eltávolodjon az álmaitól és kitűzött céljaitól.

Kutatási eredményeim végére érve szeretnék minimálisan kitérni másik kérdőíves kutatásomra is, mely inkább már a munka világához kapcsolódik, azonban a pszichés fejlődési zavarral élő személyek oktatás utáni beilleszkedési lehetőségét vizsgálja ép emberek szemszögéből és hozzáállásáról. A főváros legtöbb bölcsődéjével (12 tagintézmény) és bölcsődei dolgozójával (350 fő) rendelkező kerületben végeztem ezt a felmérést. Az Egyesített Bölcsődék vezetőjét, szaktanácsadóját és 12 bölcsődei intézmény vezetőjét kértem fel a kérdőívek kitöltésére. Arra számítottam, hogy a pszichés fejlődési zavarral rendelkező fogyatékos munkavállalók itt elfogadással, magas szintű empátiakészséggel találkoznak, mivel ilyen problémával rendelkező kisgyermekeket is fogadnak csoportjukba. A megkérdezett vezetők közül 12 fő rendelkezik diplomával, 2 fő érettségizett, valamint felsőfokú szakképesítésű, 1 fő pszichés fejlődési zavarral rendelkezik (diszlexia). 7 vezető esetében a pszichés fejlődési zavar hozzájuk közel álló személyt is érint, és amikor még kisgyermeknevelő-gondozóként dolgoztak, 9 főnek volt pszichés fejlődési zavarral rendelkező munkatársa. Mindannyian azt mondták, hogy a munkavégzés során ez problémát okozott. Bölcsődevezetőként 12 főhöz jelentkezett már pszichés fejlődési zavarral élő munkavállaló, hathoz többször is. Azok közül, akik korábban alkalmaztak már fogyatékkal élő kollégát, ketten hátrányként jelölték meg a kiválasztásnál a fogyatékossgot, melynek okai a korábbi rossz tapasztalatok, a követelményeknek való meg nem felelés, és a többi dolgozó morgolódása. 12 bölcsődében került már foglalkoztatásra fogyatékkal élő dolgozó, hatban több alkalommal is. A munkavégzés során, tizenegy helyen jelentkezett kisebb-nagyobb nehézség a fogyatékossgból kifolyólag, melyeket többségében a kolléganők segítségével sikerült megoldani. Négy bölcsődében összefogással segítettek a fogyatékos kisgyermeknevelőnek, a többi helyen azonban elégedetlenség jelentkezett az épek részéről a plusz feladatok miatt. Fogyatékkal élő foglalkoztatása jelenleg két bölcsődében van, öt esetben 1-2 éven belül, többiekénél pedig próbaidőn belül szűnt meg a jogviszony. Sajnos mindössze két

kivétellel, belejátszott a jogviszony megszűnésébe a fogyatékoság. A jogviszonyok megszüntetésénél többségében nem a valódi ok került közlésre, de ahol igen, ott megértette a dolgozó, hogy ezen a területen problémát okoz a fogyatékosága. A fogyatékkal élők foglalkoztatásának elősegítését természetesen mindannyian támogatják, de fele arányban úgy gondolják, hogy ezt speciális munkahelyeken, munkakörökben kellene megvalósítani.

9. Összegzés, konklúzió

A hipotézisben leírt feltételezésem, mely szerint az olvasott szakirodalmakból, és rendeletekből kiindulva az oktatásban a pszichés fejlődési zavarral rendelkező személyeket érintő fejlesztési, és integrációs törekvések sikeresek, annyiban igazolódott be vizsgálataim során, hogy a felsőoktatásban már valóban minden segítséget megkapnak a pszichés fejlődési zavarral rendelkező tanulók. A törvényi szándék - pl. többletpont adásával segítsék elő a sikeres felvételt – támogatást jelent a felvételiző számára. A tanárok hozzáállása megfelelő, amennyiben élni szerettek volna vele, kaphattak mentességet, támogatást a tanulók, diáktársaikra sem volt panasz. Ezáltal azt a következtetést vontam le, és kutatásaim is azt bizonyítják, hogy amennyiben egy pszichés fejlődési zavarral küzdő fiatal felhagyna a felsőoktatásban folytatott tanulmányaival, annak nem feltétlen a fogyatékosága lenne a valódi oka, hiszen azzal kapcsolatban nem szenved hátrányt. Azonban kutatásaim arra hívták fel a figyelmet, hogy a közoktatásban, főként az általános iskolában ez már nem mondható el. Ott merült fel a legtöbb probléma, több téren is. Először is sok esetben a tanárnak fel sem tűnt a pszichés fejlődési zavar problémája. Úgy gondolom, ha választanom kéne a család és a tanárok között, hogy kinek a feladata a pszichés fejlődési zavar megismerése, inkább a pedagógust nevezném meg erre, hiszen ő tanítja minden nap a gyermeket, és neki van más diákokhoz mérten viszonyítási alapja. Másodszor a biztosítandó fejlesztés is legtöbbször az általános iskolában volt elmaradott. Pedig a Program megfogalmazza a korai fejlesztés fontosságát, melyet minél korábban kell megkapnia a sajátos nevelési igényű gyermeknek ahhoz, hogy az ép társakhoz képest meglévő lemaradását megszüntethesse. Ahhoz, hogy a pedagógusok kellő szakértelemmel fordulhassanak az egyre nagyobb számban előforduló SNI-gyermekekhez, szükséges szakmai továbbképzésük, melynek megoldásának szükségességével szintén foglalkozik a Program.

Harmadszor pedig a legtöbb atrocitás az ép diáktársak részéről is az általános iskolában érte a pszichés fejlődési zavarral küzdő diákot. Mivel interjúalanyaim egyébként is frusztrációról számoltak be zavaruk miatt, a csúfolás ténye még tovább erősítheti a zavarral küzdő gyermekek életét. Az a gyermek, akit csúfolnak, általában jobban kilóg a közösségből, kirekesztődik abból, hogy teljes értékű résztvevője lehessen az oktatás minden szegmensének. Az Országos Fogyatékoságügyi Program éppen erre a problémára is kíván megoldást találni. A Programot készítő szakemberek jól ítélik meg,

hogyan a köznevelésben szükség van szemléletformálásra, már az általános iskolákban meg kell kezdeni megismertetni az ép gyermekekkel az elfogadás, a lojalitás, a segítség fontosságát.

Az Országos Fogyatékosügy Programmal és a jogszabályok törekvéseivel összehasonlítva kutatásomat, úgy gondolom, hogy a pszichés fejlődési zavarral élő fiatalok számára a felsőoktatásban biztosítva van a diploma sikeres megszerzésének lehetősége. Azonban vizsgálódásaimból arra következtetek, hogy a közoktatásban hipotézisem jelenleg megcáfolható. Az Országos Fogyatékosügy Program törekvéseinek megvalósulását itt még nem mondom sikeresnek, hiszen több kitűzött célt – köztük pl. a társadalmi szemléletváltást – nem sikerült megvalósítani.

Bízom benne, hogy az elindított programok el fogják érni a kívánt célt, és a fogyatékossgal élő emberek a társadalom teljes értékű, hasznos tagjainak – nem csak megtűrt személynek - érezhetik magukat.

Felhasznált irodalom

1. Farkasné Gönczi Rita, Diszkalkulia a gyógypedagógia és határtudományai aspektusából - Az előadás a Magyar Gyógypedagógusok Egyesülete XXXVI. Országos Szakmai Konferenciája, 2008. június 27. Miskolc, 2008
2. Bánfalvy Csaba, Gyógypedagógiai szociológia ELTE BGGYFK, 2002
3. Csákvári- Darvasi-Demeter, Inkluzív nevelés - Sérülésspecifikus eszköztár a pszichés fejlődés zavaraival küzdő gyermekek, tanulók együttneveléséhez 4. o., Educatio Társadalmi Szolgáltató Kózhasztnú Társaság, 2008
4. Meixner Ildikó, Diszlexia prevenció és reedukáció módszere, Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, 1995
5. Dékány Judit: Diszkalkulia prevenció-vizsgálat és terápia. Gyógypedagógiai szemle 1989/3. sz, 1989
6. MTA, Szociológiai Kutatóintézetének módszertani terve az Egyenlő Bánásmód Hatóság "TÁMOP 5.5.5/08/1 A diszkrimináció elleni küzdelem - a társadalmi szemléletformálás és hatósági munka erősítése" program kutatási programjában megvalósítandó országos reprezentatív kutatási tevékenységre , 8-9.o., 2010) . Elérhető: http://www.egyenlobanasmod.hu/tamop/data/EBH_Modszer_tan_terv-2.pdf
7. Csillag G. Németh J., Munkahelyi esélyegyenlőség fogalomtár 2008
8. Andorka Rudolf, Bevezetés a szociológiába, 321.o., Osiris, Budapest, 2003
9. S. Nagy Katalin, Szociológia közgazdászoknak, 17.o., Typotex, Budapest, 2007
10. Dr. Illyés Sándor, Gyógypedagógiai alapismeretek, ELTE BGGYFK, 2000
11. Központi Statisztikai Hivatal, 2001. évi Népszámlálás - A 15 éves és idősebb fogyatékossgal élők legmagasabb befejezett iskolai végzettség, korcsoport és nemek szerint, 2001
12. Központi Statisztikai Hivatal, 2011. évi Népszámlálás -A 15 éves és idősebb fogyatékossgal élők legmagasabb befejezett iskolai végzettség, korcsoport és nemek szerint, 2011
13. Kiss László, Fogyatékkal élő és krónikus beteg hallgatók a felsőoktatásban, Felsőoktatási műhely 1. szám 1. sz. pont 117-128, 2011
14. Nádas Mária, A kikérdezés. In: Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe (Szerk.: Falus István), Műszaki Könyvkiadó 2000

15. A gimnáziumok rangsorolása:

http://eduline.hu/kozoktatas/2016/11/7/10_legjobb_budapesti_gimnazium_C2P
QKR

Vonatkozó jogszabályok

1. Köznevelési törvény 121. §, 1993
2. Köznevelési törvény 30. §, 1993
3. 2005. évi CXXXIX. törvény 147. § 8
4. Oktatási és Kulturális Minisztérium, 3. o., 2009
5. 2011. évi CXCV törvény a nemzeti köznevelésről 4 § 25
6. 2003.évi CXXV. törvény 8, 9. §-a
7. Európai Unió Alapjogi Chartája, 2012 26. cikk
8. Az Európai fogyatékosügyei stratégia, 2010-2020
9. 1998. évi XXVI. törvény 1 §
10. 2003. évi CXXXV. Törvény
11. 2011.évi CCIV. Törvény a felsőoktatásról
12. 10/2006. ((II.16.)) OGY határozat az új Országos Fogyatékosügyei Programról
13. 38/2012. (III.12.) Kormányrendeletben Országos Fogyatékosügyei program 2015-2020
14. Országgyűlési határozat-tervezet az Országos Fogyatékosügyei Programról (2015-2020)
Elérhető:
<http://www.kormany.hu/download/b/b5/20000/Fogyat%C3%A9koss%C3%A1g%C3%BCgyi%20Program.pdf>

Ábrák jegyzéke

1. Központi Statisztikai Hivatal, 2011.évi Népszámlálás- A 15 éves és idősebb fogyatékossggal élők megoszlása legmagasabb befejezett iskolai végzettség szerint fogyatékossgai típusonként, 2.22-es ábra, 2015.
Elérhető:
http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_17_2011.pdf
2. Eurostudent V felmérés, Kiss László, Fogyatékkal élő és krónikus beteg hallgatók a felsőoktatásban, Felsőoktatási műhely 1. szám 1. sz. pont 119.o., 2014
3. Eurostudent V felmérés, Kiss László, Fogyatékkal élő és krónikus beteg hallgatók a felsőoktatásban, Felsőoktatási műhely 1. szám 1. sz. pont 122.o., 2014

Életútinterjú pszichés fejlődési zavarral rendelkező személlyel

1. Megtennéd, hogy bemutatkozol pár mondatban?
2. Mi utalt arra kisgyermekkorodban, hogy esetleg pszichés fejlődési zavarral küzdesz?
3. Inkább a családnak, vagy tanáraidnak tűnt fel a zavar?
4. Hány éves korodban került sor a diagnózis felállítására?
5. Melyik típusú, és milyen erősségű zavart állapítottak meg?
6. Számodra inkább traumát vagy megkönnyebbülést jelentett a megállapítás ténye?
7. Frusztrált-e valaha a tudat, hogy a megállapított zavar miatt bizonyos dolgok esetleg nem mennek úgy, mint a többieknek?
8. A családnak hogy kezelte?
9. A tanáraid hogy kezelték?
10. Általános iskolában normál tanrendű osztályba tanultál, vagy a tanulási nehézségek miatt speciális, felzárkóztató képzést biztosító osztályba jártál?
11. Általános iskolában tudták biztosítani a megfelelő fejlesztést?
12. Voltak bármilyen negatív tapasztalataid az általános iskolában emiatt az osztálytársak részéről?
13. Az általános iskolát követően mennyire volt könnyű vagy nehéz az iskolaválasztás?
14. Miért az adott iskolát választottad?
15. A gimnáziumban tudták biztosítani a további fejlesztés lehetőségeit?
16. Véleményed szerint a tanároknak mennyi tudásuk van/volt a fejlődési zavarokról, és annak megfelelő kezeléséről?
17. A középiskolai évek során pozitív vagy negatív tapasztalataid vannak/voltak?
18. Természetes volt számodra, hogy a tanulási nehézségeid ellenére a felsőoktatásban folytasd/folytattad tanulmányaidat?
19. Tájékozódottál előre azzal kapcsolatban, hogy a felsőoktatásban milyen módon tudnak alkalmazkodni a problémádhoz és azt segíteni?
20. A felsőoktatásban ütköztél nehézségekbe?

21. Főiskolai/Egyetemi oktatóid mennyire tájékozottak/ voltak tájékozottak a pszichés fejlődési zavarokról?
  22. Kaptál segítséget a tanároktól, tanulmányi osztálytól?
  23. Ha igen, ez miben nyilvánult meg?
  24. Milyen egyéni erőfeszítéseket tettél a felzárkózásod érdekében?
  25. Időben sikerült befejezned felsőoktatási tanulmányaid?
  26. A diploma megszerzését követően a munkahely megtalálásában jelentett-e hátrány a zavarod?
  27. Megosztottad a leendő munkáltatóddal a problémádat, vagy inkább nem beszéltél róla?
  28. Volt esetleg olyan munkahelyed ahol pszichés fejlődési zavarod miatt negatív megkülönböztetésbe kerültél?
  29. Mesélj jelenlegi munkahelyedről!
  30. Melyik a legnegatívabb élményed zavaroddal kapcsolatban?
  31. Melyik legpozitívabb élményed zavaroddal kapcsolatban?
- Mit tanácsolnál más pszichés fejlődési zavarral küzdő személyeknek